

FARKAS KATALIN

DESCARTES ÉS AZ EMBERI ELME TERMÉSZETE

A nyugati kultúrában a kortárs filozófiát két nagy irányzat határozza meg: az egyik az angolszász analitikus filozófia, a másik az inkább német és francia hagyományokra építő kontinentális filozófia. A két irányzat között számos különbség van a meghatározó források, a stílus, a történet, a módszerek és a vizsgált témák tekintetében. De a különbségek ellenére 20–21. századi analitikus és kontinentális filozófusok nagy része legalábbis egy dologban általában egyetért: Descartes filozófiájának vagy az úgynevezett „kartezianus” emberképnek a súlyos kritikájában. Az analitikus hagyományban például Gilbert Ryle vált híressé a „descartes-i mítosz”, a „gébben lakozó szellem” emberképének kritikájával. A kontinentális hagyomány egyik alapművében, a *Lét és időben* Martin Heidegger jelentős teret szentel Descartes kritikájának. Anthony Kenny egy sokak által osztott érzést fejezett ki, amikor azt írta, hogy – Ryle-hoz hasonlóan – „Descartes örökségét tekintem az emberi elme filozófiai megértésének útjában tornyosuló legnagyobb akadállynak” (Kenny 1989. vii). Kemény szavak, de véleményem szerint minden alapot nélkülöznek. Az igazság az, hogy az emberi elme kortárs felfogását Descartes munkássága alapvetően és pozitívan befolyásolta. Descartes nélkül éppenséggel nem érthetjük meg, hogy mi hogyan fogjuk fel az emberi elme természetét.

Descartes nézeteinek talán legemlékezetesebb kifejtése az *Elmélkedésekben* található. Az *Első elmélkedésben* Descartes felveti annak lehetőségét, hogy szinte mindennel kapcsolatban téved. Elképzelem, hogy a körülöttem levő világ nem létezik, hanem csak egy gonosz démon által létrehozott illú-

... ha egy új bolygót
felfedezve mindenféle
új lényel találkozánk,
min múltna az, hogy
ezekkel a lényekkel
személyközi
kapcsolatokba
tudnánk-e lépni?

zió. Descartes mai olvasói gyakran a *Mátrix* című film világára hivatkoznak a gonosz démon helyett, ahol az alaphelyzet ugyanaz: mindaz, amit valóságnak vélünk, csupán egy nagy hatalmú csaló mesterkedései által keltett illúzió.

A *Második elmélkedés* címe: *Az emberi elme természetéről, arról, hogy jobban ismerjük, mint a testet*. Itt Descartes arra jut, hogy még ha megtéveszti is őt a Démon, az továbbra is igaz, hogy ő létezik, és egy gondolkodó lény. Descartes a „gondolkodás” kifejezést alkalmazza valamennyi mentális jelenségre. Tehát a „gondolkodás” Descartes-nál nemcsak a kognitív tevékenységet jelenti, amit mi rendszerint társítunk a kifejezéssel, hanem magába foglal minden más mentális állapotot vagy eseményt.

A Démon-hipotézis segít nekünk abban, hogy a mentális vonásokat összegyűjtjük: ezek azok a vonások, amelyek még akkor is jellemeznek minket, ha feltesszük, hogy a Démon megcsal minket. Ha a Démon megcsal, akkor a fény, amit most látni vélek, talán nem létezik; de a fény látásának *élménye, hitem*, hogy a fény ott van, az otthonosság *érzése*, amit ad, a *szándék*, hogy magasabbra állítsam – mindezek akkor is jelen vannak. Így az érzéki tapasztalatok, a kognitív állapotok, az érzelmek, az akarat mind az elméhez tartoznak. A Démon-hipotézis redukálja az alanyt egy nézőpontra, és az elme mindazt magába foglalja, ami ebből a nézőpontból elérhető. Az elme az, ami konstans marad mindaddig, amíg valamennyi látszat vagy megjelenés állandó, még akkor is, ha közben a valóság radikálisan megváltozik.

A Descartes-ot megelőző időkben az elme természete és a mentális jelenségek listája alapvetően az arisztotelészi elméletet követte. Arisztotelész szerint a lélek vagy „pszükhé” az élőlények vezérlő elve, és így minden élőlénynek, beleértve a növényeket és az állatokat is, van lelke. Arisztotelész szerint ezért a „pszichológiai” folyamatok között találjuk például a helyváltoztatás képességét, az anyagcserét, a lélegzést, a vérkeringést, a szőrnövekedést; ezek ugyanis élőlényekre jellemző funkciók. Arisztotelész is úgy gondolta, hogy a léleknek van egy sajátosan az emberekre jellemző része: ez az eszes lélekresz, amely felelős az észhasználat képességéért, mind elméleti, mind gyakorlati kérdésekben. Az arisztotelészi elképzelés két kézenfekvő kritériumot ad arra, hogy elkülönítsük a mentális folyamatok körét. Az egyik változatban a pszichológia tárgya az élőlények valamennyi funkciója, vagyis tartalmazza nemcsak például a gondolkodást, észlelést és érzelmeket, hanem az emésztést, a mozgást és a lélegzést. A másik változatban arra összpontosítunk, ami sajátosan emberi, de ezzel kizárjuk nemcsak a vérkeringést és a szőrnövekedést, de az érzelmeket, az észlelést és a vágyakat is.

Descartes kifejezetten vizsgálat alá veszi a bővebb arisztotelészi listát a *Második elmélkedés*ben, és elmagyarázza, hogy hogyan tér el tőle. Érvének lényege a következő (most egy olyan példára alkalmazva, amelyet Descartes maga nem mérlegel). Arisztotelész szerint az emésztés a lélek funkciója. Tegyük azonban fel, hogy a Démon vagy a *Mátrix* által keltett csalás olyan mértékű, hogy még a testemmel kapcsolatban is tévedek; talán nincs is testem, mert egy test nélküli agy vagyok, aki egy tartályban lebegve, egy nagy teljesítményű gép által keltett virtuális világban éli életét. Ha ez így van, akkor az emésztőrendszer, amelyet magaménak vélek, szintén nem létezik, és az emésztési folyamatok, amelyekről azt hiszem, hogy megtörténnek, a valóságban nincsenek. A *Mátrix* vagy a Démon azonban a látszatokat érintetlenül hagyja, és ezért az, ahogy az emésztés a tudatomban megjelenik, megmarad. Megmarad tehát az éhség, majd a jóllakottság érzete, az az érzés, ahogy egy falatot a számba veszek, és aztán az lecsúszik a torkomon, és az összes további élmény, ami az emésztés különböző szakaszaihoz tartozik.

Ebből az derül ki, hogy maga az emésztés nem egy mentális folyamat, de az emésztés különböző aspektusainak *tapasztalata* az. A karteziánus elképzelést olykor kritika éri amiatt, hogy nem biztosít helyet a test tapasztalatának, de ez a kritika nem

megalapozott. Descartes elmefelfogása magába foglalja a testi lét tapasztalatának teljes skáláját.

Ugyanezt a tesztet alkalmazhatjuk a többi arisztotelianus funkcióra is. Ha egy test nélküli agy vagyok, akkor nincsenek szemeim, így az észlelés fiziológiai része nem része az elmének. Az észlelési tapasztalatok azonban igen. Hiteim, érzelmeim, szándékaim, elhatározásaim és vágyaim hasonlóképpen a helyükön maradnak a Démon vagy a Mátrix által megcsalatott állapotban is.

Arisztotelész listája a mentális (vagy pszichológiai) folyamatokról vagy túl tág, vagy túl szűk mai fogalmainkhoz képest: vagy tartalmazza az élőlények összes funkcióját (túl tág), vagy pedig csak az észhasználatot (túl szűk). Descartes ezzel szemben a mentális jelenségek olyan listáját kínálja, amely nemcsak az észhasználatot tartalmazza, hanem az érzelmeket, az érzeteket, az észlelést, az akaratot, a vágyakat. Ez pontosan megfelel annak, amit mi ma az elme részének gondolunk.

Miért fontos ez? Az elme vagy lélek fogalma és így a mentális vagy pszichológiai jelenségek köre is változott, fejlődött az emberiség története során, és ahogy látjuk, Arisztotelészénél más volt, mint Descartes-nál. De vajon miért fontos az, hogy mi kerül a listára? Szerintem azért, mert a karteziánus lista többé-kevésbé megfelel annak a listának, amely a mi felfogásunk szerint a *személyek* közötti kapcsolatok lehetőségéhez szükséges. Ilyen kapcsolat a barátság, a szeretet, a bajtársi vagy sorstársi kapcsolat. Aktuális életünkben ilyen kapcsolatokat emberekkel alakítunk ki, de ahogy számtalan sci-fi film bizonyítja, elképzelhető lenne, hogy tőlünk nagyon különbözően felépített lényekkel is ilyen kapcsolatba lépünk. Ha felidézünk például a *Csillagok háborúja* szereplőit, láthatjuk, hogy a barátság lehetséges gépekkel és egész más fajokba tartozó élőlényekkel. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy nem minden lény tartozik ebbe a kategóriába.

A kérdést tehát valahogy így tehetnénk fel: ha egy új bolygót felfedezve mindenféle új lényel találkozoznánk, min múlna az, hogy ezekkel a lényekkel személyközi kapcsolatokba tudnánk-e lépni? Állításom szerint a kapcsolat feltétele az lenne, hogy az illető többé-kevésbé a karteziánus listán szereplő mentális vonásokat birtolja, vagyis hogy legyen egy érző, tapasztaló, vágyó, cselekvő eszes lény. Kell tehát, hogy érzelmei legyenek, de nem kell, hogy emészteni is tudjon. Ez adja a karteziánus lista jelentőségét. El lehet persze képzelni azt is, hogy ez a felfogás is változik. De ha azt akarjuk megérteni, hogy mi most hogyan gondolkodunk erről a kérdéstről, akkor a karteziánus nézet megkerülhetetlen.

Descartes híres dualizmusáról, vagyis arról a nézetről, hogy a test és a lélek két különböző szubsztanciához tartozik. Fontos azonban megjegyezni, hogy a szubsztanciadualizmus az érvnek ezen a pontján még nem került bizonyításra. Ahogy Descartes kifejezetten állítja is, a *Második elmélkedés* eredményei semlegesek a test és lélek különbözőségének kérdésében. Így Descartes legalapvetőbb belátásait azok is elfogadják, akik nem éreznek különösebb rokonszenvet az anyagtalan lélek fogalma iránt.

Descartes kritikusai időnként arra panaszkodnak, hogy még ha el is vetjük a szubsztanciadualizmust, a karteziánus felfogásban akkor is megmarad egy tarthatatlan dualizmus. Szerintem is megmarad egyfajta dualizmus, de nem a tarthatatlan fajtából, hanem abból, ami alapvető saját létmódunk megértésében. A látszat és valóság megkülönböztetéséről van szó, azzal a kiegészítéssel, hogy egy adott nézőpontból kitárulkozó látszat lehetősége az, ami mentális vonásokkal ruház fel minket.

■ IRODALOM

- Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. (Ford. Boros Gábor) Atlantisz, Bp., 1994.
 Heidegger, Martin: *Lét és idő*. (Ford. Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István – Vajda Mihály) Osiris, Bp., 2007.
 Kenny, Anthony: *The Metaphysics of Mind*. Oxford University Press, Oxford, 1989.
 Ryle, Gilbert: *The Concept of Mind*. Hutchinson & Co., London, 1949.